

Svenska barns läshistoria – uppfostran genom böcker

Historien om läsning

Läsande är ett besynnerligt fenomen. Vår hjärna är inte naturligt rustad för att kunna avkoda tecken på papper eller skärm. Att vi ändå kan det är resultatet av långa och intrikata processer. Dessa har skett evolutionärt i människan som art, men sker också individuellt hos varje barn som lär sig läsa (Willingham 2018). Läsandets historia är också mycket lång. Redan under de tidigaste civilisationerna utvecklades skriftsystem som stöd för handel och administration. Vi vet också att myter och fabler har skapat gemensamma referensramar inom familjer och över generationsgränser under århundraden (Boglund & Nordenstam 2015; Wolf 2008). Länge var dock läsning en färdighet som endast mycket få behärskade och av dessa få var ännu färre barn.

Läsandets historia är undflyende eftersom källmaterialet är tunt (Sundin 1985). Läsakten i sig lämnar inga fysiska spår och läsdagböcker eller bokförteckningar har endast hittats efter ett fåtal historiska personer – ofta från privilegierade positioner som därför inte säger så mycket om vad ”folk” i bred bemärkelse har läst. Litteraturhistorien, det vill säga historien över genrer, författarskap och särskilda verk, är betydligt lättare att följa – men visar inte hela bilden. Det som idag anses vara klassiker eller viktiga verk för en viss historisk epok tenderar att tillskrivas stor betydelse även i den egna samtiden, vilket inte nödvändigtvis stämmer (Hansson 2012). För att närma sig barnens läshistoria krävs därför flera perspektiv som tar hänsyn till olika aspekter som möjliggjort och förhindrat deras läsning under olika tider. Den här artikeln ger en

översikt över ett sådant perspektiv, med stöd av exempel hämtade från litteratursociologins tre intresseområden: litteraturens roll i samhället, litteraturens spegling av samhället samt litteraturens olika vägar till läsaren (se Svedjedal 2012, ss. 78–83).

Barnens läshistoria – vuxnas idéer och rädslor

Många hinder står i vägen för barns läsning. Först måste själva färdigheten erövrats och utvecklas. Därtill måste det finnas material att läsa, något som framför allt mindre barn är beroende av att få tillhandahållit av en ”social auktoritet” (Dolatkhah 2010, s. 113). Det kanske största hindret av alla utgör därför vuxna, som i rollen av förälder, lärare eller bibliotekarie är den yttersta grindvakten mellan barnet och boken (se Lewin 1947; Steele 2017). Som författare, förläggare och försäljare, det vill säga producenter och kommersiella förmedlare, av barnens litteratur har vuxna ytterligare maktpositioner gentemot deras läsning. Viktigt är dock att här poängtera att lika många hinder som de kan utgöra – minst lika många hinder kan vuxna hjälpa barn över genom att lära ut, förmedla och uppmuntra läsning (se exempelvis Chambers 2014). Vuxna intar därmed en nyckelposition i barnens läshistoria, och deras åsikter om vad barn bör och inte bör läsa har alltid haft direkt påverkan på läspraktikerna. Genom att studera idéer om läsning, de debatter som dessa gett upphov till

samt hur de influerat litteraturens innehåll, kan en bild av läshistorien skisseras.

Som Leah Price, bokhistoriker och professor i litteraturvetenskap, uttrycker det: läsandets historia är också en historia om oro (2019, s. 13). Att mycket av denna oro kretsat kring barn och unga kan förstås utifrån det etablerade barnsociologiska begreppsparet *becomings/beings* (se exempelvis Rydsjö & Elf 2007; Uprichard 2008). Det traditionella sättet att se på barn har varit som just ”becomings”, det vill säga blivande vuxna (se exempelvis Ariès 1982, för en historik över idéer om barnet och barndomen). Detta har inneburit att synen på barnet dominerats av föreställningar om de bästa sätten att hjälpa dem på vägen till vuxenlivet och att ge dem de kunskaper och förutsättningar som det fordrar. Här spelar oron en stor roll, för som ”ofärdiga” människor har barn setts som särskilt mottagliga för yttre påverkan, vilket å ena sidan kräver beskydd och å andra sidan skapar en skyldighet att forma dem ”rätt” – att *uppfostra* barnen (Belfiore & Bennett 2008). I denna uppfostran har litteraturen och läsandet historiskt spelat en mycket stor roll, vilket redogörs för i det följande.

Barn, ungdom och deras läsning: definitioner och avgränsningar

Den här artikeln har ett öppet och brett förhållningssätt till begreppen barn, ungdom och barn- och ungdomslitteratur. Definitioner av vad som utgör barn och ungdom och inte minst när övergången mellan åldersgrupperna sker, har skiftat över tid. Forskning inom området präglas av en medvetenhet om de svåra gränsdragningarna (se exempelvis Rydsjö, Hultgren & Limberg 2010; Boglind & Nordenstam 2016). Det perspektiv som intas i denna artikel utgår från att den uppfostran som vuxna vill utföra via läsning är en form av välvilligt maktutövande mot barn och unga. Därför förstås de i första hand i *kontrast* mot vuxna. Övervägande används här barn som benämning på de individer som är föremål för uppfostran. I vissa fall där de olika nedslagen kretsar särskilt kring oro och idéer som omgär-

dat tonåringar och vad vi idag ofta kallar unga vuxna används ungdomsbegreppet. Detta gäller i synnerhet från 1900-talet och framåt eftersom det var då som ungdomen började framträda som en egen och mer distinkt fas mellan barndom och vuxenliv (Sernhede 2006).

Vad som utgör barn- och ungdomslitteratur är ännu svårare att avgränsa. Är det böcker som barn läser eller böcker specifikt skrivna för barn? Och vad händer med verk som inte ursprungligen riktade sig till barn men som sedan lästs av dem (se exempelvis Boglind & Nordenstam 2015, för en diskussion kring detta)? Lotta Paulin sammanfattar forskning inom området i sin uppdelning av å ena sidan en *intentionell* och å andra sidan en *funktionell* syn på textmaterialet. Den intentionella forskningen fokuserar på att tolka och undersöka författarens intentioner medan den syn som denna artikel delar, utgår från att: ”Funktionell barn- och ungdomslitteratur är det som vuxna anser eller har ansett vara ”lämplig” litteratur för barn, det vill säga verk som har använts för att roa och/ eller undervisa barn.” (Paulin 2012, s. 36)

Barnens läshistoria i Sverige handlar om flera saker samtidigt: om föreställningar om barnets roll i samhälle och familj, om den litteratur som i olika tider producerats för barn och om de förutsättningar som har skapat läsande sammanhang över tid. I resten av artikeln görs historiska nedslag i kronologisk följd som illustrerar exempel. Att ge en helt uttömmande historik är inte möjligt. Istället erbjuds här en historisk översikt samt ingångar till vidare läsning i ämnet.

De första barnböckerna

Att vuxna önskat att barns läsning ska vara ”nyttig” och ett stöd i deras uppfostran syns tydligt redan i de allra tidigaste barnböckerna. Vilken bok som ska räknas som den första barnboken i Sverige är omdebatterat – vilket bland annat har att göra med definitionssvårigheterna beskrivna ovan. Den som ofta framhållits är *Een sköön och härligh jungfrw speghel*, tryckt 1591. Det finns dock belegg för att titeln snarare ska ges till *Speculum Virginum*, som trycktes drygt

hundra år tidigare och vars text skrevs redan på 1100-talet (Kåreland 2021). Båda dessa böcker är del av den så kallade speculumtraditionen där texterna alltså går under beteckningen *speglar*.

Spegeltexterna, kallade så eftersom läsaren förväntades spegla sig själv i innehållet och efterfölja de budskap som där förmedlades, hade därmed ett uppfostrande syfte. De vanligast förekommande och bäst bevarade speglarna är av naturliga skäl de som vände sig till adel och kungligheter. Machiavellis *Il Principe* (Fursten) är den som flest känner till idag. Dessa furstespeglar skrevs som handböcker för unga, blivande makthavare som behövde lära sig ideologi och den moral och dygdetik som formade det politiska landskap de skulle navigera genom (Hellerstedt 2022). *Speculum Virginum* är ett exempel på en text med en annan vanligt förekommande målgrupp för genren: unga kvinnor som skulle gå i kloster och behövde vägledning i sitt nya kall i livet. Spegelarna skrevs företrädesvis i dialogform där undervisningen förmedlades från en läromästare till en ung elev (Paulin 2012). Detta innebär ett dubbelt tilltal, ett grepp som är vanligt i barnlitteraturen i stort (se exempelvis Nikolajeva 2000), men som här blir explicit uppfostrande på två vis: barnet kan läsa och lära tillsammans med narrativets elev och en vuxen kan läsa för att lära sig hur den ska lära ut.

Reformationen är en viktig brytpunkt i de svenska barnens tidiga läshistoria. Före och under de tidiga delarna av den översattes en del verk av didaktisk art, likt speglarna beskrivna ovan, men kungens ökade makt innebar också ökad kontroll över produktionen av texter – bara det som Gustav Vasa och efterföljande regenter godkände fick tryckas, vilket resulterade i en kraftig nedgång i antalet texter. Ny barnlitteratur var därför sällsynt under den här tiden (Paulin 2012). Det innebar dock inte att läsningen enbart påverkades negativt av den stora samhällsomvälvning som reformationen innebar. Tvärtom, en av de avgörande förändringarna var kyrkans övergång till folkspråket och den översättning av Bibeln som följde (se exempelvis Sundeen 2022). Den religiösa

litteraturen blev således tillgänglig även för den som inte hade kunskap i latin. När tillgången på läsbar text ökade, om än begränsad omfattning, bäddade det för ett annat viktigt steg i läsandets historia under 1600-talet.

Förhör och bibelläsning

Kyrkan och religionen har präglat läsandets historia. Att alla skulle ha tillgång till och därmed också möjlighet att efterfölja de religiösa texternas budskap har varit en otroligt stark drivkraft i viljan att sprida läsfärdighet. I Sverige (och Finland) skedde detta på ett vis som är unikt i sammanhanget och som möjliggjorde läsning för barn långt tidigare än fallet var i andra europeiska länder (Lahtinen 2018).

Kyrkolagen från 1686, med uppföljande förordningar under 1700-talet, innebar att prästerna fick ansvar att årligen kontrollera sina församlingsmedlemmars läsfärdighet, kunskap om katekesen och den kristna tron i de så kallade *husförhören*. Förhören utgjorde en stor social press, vilket gjorde dem särskilt effektiva i sin uppfostrande form: att misslyckas kunde medföra böter eller uteslutning ur viktiga sociala traditioner som konfirmationen och giftermålet. Prästerna hade det yttersta ansvaret för hela församlingen, men över tid försköts alltmer ansvar till föräldrar att lära sina barn läsa *inför* förhören (Johansson, 2009). Därmed engagerades hela familjer i detta läskunnighetsprojekt, vilket signalerar att läsning var något som tog plats i det vardagliga livet.

Att läsningen syftade till att i första hand införliva den kristna tron och dess rättesnören hos befolkningen är tydligt utifrån de texter som förmedlades men också utifrån att läsfärdighet lärdes ut separat från skrivfärdighet. I många andra länder fick läsningen sitt breda genomslag senare men då i tandem med skrivandet inom ramen för skolväsendet. Den läsning som skedde i relation till de svenska husförhören skulle utifrån detta kunna förstås som en mer passiv art – en läsning som endast förmedlade budskap inåt utan att läsaren gavs verktyg att själv producera text utåt. Men

faktum är att barn i Sverige lärde sig läsa tidigt som en följd av just denna tradition och oavsett syftet med undervisningen bäddade den för annan läsning än den strikt religiösa (se exempelvis Åhlman 2019). Detta blev viktigt under 1700- och 1800-talen när utgivningen av böcker för barn ökade igen och synen på vad som var viktiga kunskaper att förmedla breddades.

Fablernas pedagogik

1700-talets stora kulturrörelse: upplysningen, intresserade sig i hög grad för barnet och dess uppfostran. John Locke, en av tidens främsta filosofer, myntade begreppet *tabula rasa* vilket sammanfattar hans syn på barnet som ett ”oskrivet blad”, redo att under vuxet överinseende fyllas med kunskap och goda egenskaper. Denna inställning speglades i allra högsta grad i den litteratur som erbjöds barnen. Berättelserna skulle vara roande och gärna illustrerade – för att hålla kvar den lilla läsarens intresse – men allra viktigast var de pedagogiska möjligheterna. Genom böcker skulle barnen lära sig goda värderingar. Särskilt bra för detta ändamål ansågs fabler vara (Lerer 2008).

Fabeln är en av litteraturens äldsta genrer. Den är också ett av flera exempel på litterära uttryck som gått från att vara riktade mot vuxna till att över tid omarbetas och anpassas till en barnpublik. Till formen är en fabel just en lektion i rätt sätt att agera: en episod utspelar sig och visar för läsaren vilka konsekvenser olika handlingar får. Ofta är det ett dåligt beteende som gestaltas och konsekvenserna blir ett ruskigt straff. Därför kan den här typen av moralpedagogiska berättelser också förstås som varningsberättelser (Edström 2001) Locke bearbetade själv Aesops klassiska samling genom att förenkla narrativen och skala ned persongalleriet. Att protagonisterna i dessa berättelser var djur förstärkte ytterligare den uppfostrande effekten. Locke såg på barnens behandling av djur som ett slags moraltest. Medkänsla med föreställt lägre varelser var ett mått på godhet, och att barnen fick läsa om djuren i förmänskligade situationer var ett sätt att träna upp detta

(Lerer 2008). Lockes inflytande sträckte sig över hela Europa och även i Sverige blev fabler en populär genre för barn. Ett svenskt exempel hittas hos Olof von Dalin, lärare till Gustaf III som barn, som 1752 gav ut *Sedolärande fabler* (Kåreland 2021).

Moralpedagogik genom läsning blev än mer centralt under 1800-talet då fablerna gav rum till en annan typ av barnlitteratur. Om upplysningens främsta värde var förnuftet var det under romantiken känslornas tid. Uppfostran genom läsning skedde då med historien som fantasieggande fond.

Romantiska sagor

Under 1800-talets första halva var folksagor högsta mode. Denna typ av berättelser hade cirkulerat under tidigare århundraden, då genom muntlig tradition och som billiga skillingtryck, men under romantiken överfördes sagorna från en folklig till en mer borgerligt präglad kultur (Zweigbergk 1965). Ett viktigt led i detta var att berättelserna började tryckas i böcker.

Arbetet med att samla in och sprida folksagorna i bokform bedrevs av folklivsforskare. Så kallade ”sagosamlare” fanns representerade i flera europeiska länder och mest kända för eftervärlden är bröderna Grimm. Dessa aktörer följde i samma tradition som fabelförfattarna genom att lägga sin hand vid sagorna och bearbeta deras innehåll – i vissa fall mycket kraftigt – för att passa barn. Våldsamma och sexuella motiv tonades ned eller togs helt bort till förmån för gestaltning av samtidens protestantiska värderingar. Sagans karaktärer nådde sina lyckliga slut om de vägledades av goda egenskaper som ärlighet, renlighet och dygd men straffades hårt om de inte efterlevde desamma (Zipes 2002). Ett svenskt exempel på folklivsforskare är Eva Wigström som samlade sagor i Skåne och Blekinge under 1880-talet. Wigström var som kvinna ovanlig i rollen. Sin konststillhörighet lyfte hon dock själv fram som en stark fördel i sitt arbete. Landsbygdskvinnor var centrala i den muntliga traditionen och de kände sig ofta mer bekväma med att dela med

sig av sina berättelser till andra kvinnor. Även Wigström bearbetade sagorna inför publicering. För att de skulle passa för läsning i borgerlighetens familjer betonade hon kristen tro och moraluppfattning (Ehrenberg 2003).

Konstsagan, folksagans litterära syster, var också mycket populär under 1800-talet och det tidiga 1900-talet och präglas av samma sedelärande ansatser. Kring sekelskiftet skrev många av våra största författarnamn egna sagor: Selma Lagerlöf, Zacharias Topelius och Verner von Heidenstam för att nämna några (Nordlinder 1991). Konstsagorna kan ses som en del av etablerandet av en stark svensk barnbokstradition som tog sin början under denna tid. Tidigare hade författare ofta skrivit både för barn och för vuxna men nu trädde många fram som uttalade barnboksförfattare och barnboksillustratörer (Olsson & Algulin 2009). Elsa Beskow var en sådan författare och hos henne syns tidsandans national- och naturromantik mycket tydligt. I Beskows bilderböcker besjålas naturen: allt från blommor och svampar till årstiderna och stjärnorna ges mänskliga gestalter (Bergstrand 1993). Denna antropomorfism signalerar ett intresse av att få barn att identifiera sig med den naturliga världen, vilket kan förstås utifrån den starka oro som urbaniseringen väckte i många läger. Städernas nya miljöer stod i stark kontrast till de ”naturliga” levnadsvanor som ansågs försvinna tillsammans med den traditionella allmogekulturen.

Urbaniseringen och modernitetens många andra processer innebar samtidigt otroliga framsteg för barn som läsare i den materiella meningen. Industrialiseringen revolutionerade press och boktryckande vilket innebar att det blev möjligt att nå ut med lämpligt läsmaterial till ännu fler barn.

Folkskola, folkpublikationer och folkbibliotek för folkets barn

Ur romantikens historieintresse föddes en fascination för nationen, vilket kom att präglade stora delar av kulturen under senare delen av 1800-talet och sekelskiftet. (Det här är också

tiden för de stora folkrörelserna. Denna aspekt av barnens läshistoria behandlas i en kommande artikel på Digiteket.) Sverige och dess *folk* skulle stärkas genom bildning, kristen tro och en enande fosterlandskärlek (Isling 1980). När det gällde barnen var det tre kanaler som särskilt använde sig av läsning i detta ”folkprojekt”: skolan, pressen och biblioteken.

Folkskolestadgan från 1842 var, liksom husförhören under tidigare århundraden, ett politiskt beslut som kom att påverka barnens läshistoria starkt. Stadgan fastslog att alla barn skulle skrivas in i en skola allra senast vid nio års ålder. Eftersom de flesta barn redan var läskunniga genom den gamla traditionen innebar skolgången till en början framför allt en förbättring i skrivfärdighet, räkning och läsning av latinsk stil (Svensson, 1983). Men över tid blev alltså läsningen skolans ansvar, vilket innebar att barnen fick mer likartade och jämlika förutsättningar oberoende av deras levnadssituationer i övrigt. Skönlitteraturen kom att spela en stor roll i skolans undervisning. Från mitten av 1800-talet hade modersmålet övertagit latinets plats som ”bildningsspråk” och svenska blev därmed skolans huvudämne. Dikter och kanoniska texter användes både för att lära eleverna historia och goda värderingar (Thavenius 1991).

Ännu var dock tillgång på läsmaterial utanför skolan ett problem för många, särskilt barnen i de fattigare lagren. En lösning kom med tidningsproduktionens stora ökning under 1800-talet och i synnerhet med den så kallade familjetidskriftens etablerande under 1860-talet. Detta var tidskrifter som marknadsfördes som lämpliga för hela familjen att läsa – gärna högt tillsammans – och deras typiska innehåll idealiserade den borgerliga familjeidyllen (Johannesson 1980). Tidningar direkt riktade till barn började snart därefter etablera sig: religiösa barntidningar, särskilda jultidningar och mer ”allmänintressanta” tidningar fanns för olika åldersspann och med skiftande innehåll. Faktatexter som förmedlade nyttiga kunskaper om allehanda ting varvades med skönlitterära berättelser präglade av samma ”nyttotänk”.

Många av barntidningarna hade starka kopplingar till skolväsendet med lärare som initiativtagare, författare eller förmedlare. Ett exempel på detta utgör Folkskolans Barntidning som etablerades 1892 och som än idag ges ut under sitt nya namn *Kamratposten* (Svensson 1983).

Ytterligare en lösning på tillgångsproblemet kom något senare med etablerandet av folkbiblioteken. Kommersiella lånebibliotek förekom redan från 1700-talet, och även om det var ovanligt att barn och unga använde sig av dessa förekom det – dock med vuxna som finansierare, vilket därmed satte skarpa gränser kring aktiviteten och den potentiella användargruppen (Björkman 1992). Valfrid Palmgren Munch-Petersen brukar framhållas som Sveriges bibliotekspionjär och det är talande att hon i synnerhet intresserade sig för just barns och ungas läsning. Under år 1907 genomförde Palmgren en statligt understödd studieresa i USA, där hon besökte amerikanska bibliotek. Erfarenheterna och inspirationen från de amerikanska biblioteken – särskilt deras barnavdelningar – låg sedan till grund för utvecklandet av det svenska folkbiblioteksväsendet. Med Palmgren i spetsen öppnades även Sveriges första bibliotek helt riktat mot unga låntagare år 1911: *Stockholms barn- och ungdomsbibliotek* (Lundgren, Myrstener & Wallin 2015). Bibliotekets bestånd kurerades både för att kunna stödja barnens skolarbete och för att främja deras lust att läsa skönlitteratur. Nöjesläsningens möjligheter att stärka uppfostran var något som Palmgren framhöll explicit: ”De böcker, som ungdomen läser för nöjes skull, göra mer för att dana karaktären och för att höja eller sänka idealen än skolböckerna” (Munch-Petersen 1909, s. 16).

Bevarade lånförteckningar visar att sekelskiftets stora författare också var populära hos barnen som besökte biblioteket: Lagerlöf, von Heidenstam och Topelius för att nämna några (Lundgren, Myrstener & Wallin 2015).

Parallellt med etablerandet av barntidningar och barnbibliotek för barns läsning växte även en stark kommersiell kultur fram. Snabbare produktion av böcker, nya genrer och influenser från andra länder innebar svårigheter att

överblicka och kontrollera vad som lästes. En stark oro för effekterna av läsning av ”dålig” litteratur präglade därför en rad debatter under det tidiga 1900-talet.

Bokexplosion och läspanik

1900-talets intåg ställde många saker och ting på sin ända i samhället. Urbaniseringen skapade en ny demografisk fördelning mellan städer och landsbygd. Den fortsatta industrialiseringen innebar helt nya förutsättningar för bokbranschen som med hjälp av den nya tekniken kunde öka explosionsartat (Nydahl & Harvard 2016; Ranby 2009). Det var också en konfliktfylld tid där 1800-talets traditioner och ideal krockade med modernitetens idéer. Litteraturen blev arena för många av dessa uppgörelser (Jörngården 2012).

Barn och ungdom stod i centrum för huvudandelen av den *moralpanik* som följde på sekelskiftet (se Cohen 2011, för en teoretisk genomgång av moralpanikens mekanismer). Den mest kända handlade om den så kallade *Nick Carter-litteraturen*. Detta användes som ett samlingsnamn för all litteratur som ansågs vara del av den nya ”skräpkulturen”, bestående av massproducerade böcker med olämpligt innehåll, men avsåg också en faktisk bokserie om den amerikanske detektiven Nick Carter. Dessa utgjorde centrum för en hätsk debatt och kampanj under åren 1908–1909, som till slut resulterade i att böckerna förbjöds att säljas. Nick Carter-böckerna var utifrån sin tids mått relativt milda men de våldsskildringar som fanns i dem lyftes fram och förstärktes i debatten; böckerna sas fullkomligen drypa av blod (Boëthius 1989). Att reaktionen mot just denna typ av litteratur blev så stark måste förstås utifrån att de representerade en ny, urban kultur importerad från USA – något som gick stick i stäv med den nationalromantiska och traditionellt svenska kultur som konservativa kulturpersonligheter försökte hålla fast vid och förmedla till det uppväxande släktet.

Kampanjen mot Nick Carter-litteraturen fokuserade huvudsakligen på våld. Det fanns en rädsla att unga läsare skulle bli avtrubbade och själva begå våldsbrott med böckerna som förlaga. På samma grunder siktade många av tidens sedlighetskämpar in sig på litteraturen. *Dekadenslitteratur* eller *smutslitteratur* användes som nedsättande samlingsnamn för de böcker som uttryckte nya synsätt på sex, äktenskap och könsroller – ofta färgade av Ellen Keys idéer om fri kärlek och den nya kvinnan (Lindén 2002). Det *Svenska riksförbundet för sedlig kultur* är ett exempel på en aktör som gick i kraftig polemik med de nya idéerna. De delade tidens stora degenerationsrädsla och intresse för rasbiologi, och framhöll befolkningens sedlighet som ett mått på dess existensberättigande. De såg ungdomen som särskilt utsatt för den osedliga litteraturen eftersom den saknade de vuxnas motståndskraft. Olämpliga böcker ansågs urholka ungdomens moral med ”kyssepidemier” och oönskade barn till följd (Johansson 2020).

Debatterna ovan anknyter till diskurser som genom historien präglade synen på vad som är de farligaste uttrycken hos de biologiska könen: mäns våld och kvinnors sexualitet. Att befästa traditionella könsroller har också varit en viktig ingrediens i barnens läshistoria. Böcker har kodats som pojk- respektive flickböcker vilket tydliggör uppdelningen, och deras skilda innehåll och teman visar både vad som förväntades uppskattas av könen och vad de två könen förväntades lära sig.

Att läsa sig till kvinnor och män

Särskiljandet av könens läsning i Sverige synliggjordes särskilt tydligt i utgivningen av B. Wahlströms populära ungdomsböcker som pågick från 1914 och ända in på 2000-talet (Ahlborn & Nilmander 1999). Många känner igen de röda ryggarna som flickböcker och de gröna som pojkböcker.

Flickböckerna har traditionellt varit en form av utvecklingsromaner där den uppfostrande funktionen är helt uttalad. Hjältinnorna över-

kommer olika hinder, de upptäcker sin egen person och växer upp till unga kvinnor (Andrä 2001). Serien om Kulla-Gulla (utgiven i sju delar mellan 1945 och 1951) är typiskt ”röda” böcker. Huvudpersonen är en Askungenfigur som kommer från svåra omständigheter, men som tack vare sin goda karaktär och sitt odlande av kvinnliga egenskaper når sitt lyckliga slut som fru på gården där hon växt upp (Boglund & Nordenstam 2015). En variant av flickboken som fortfarande är mycket livaktig utgörs av hästboken. Hästböckerna synliggör särskilt tydligt de maktstrukturer som ofta omger flickor. De behandlar klass och flickornas beroendeställning gentemot vuxna inom eller utanför den ofta mycket exkluderande hästvärlden (Eriksson Sjögård & Ehriander 2022; Hedenborg 2011).

Flick- och pojkböckerna speglar en tydlig könsdikotomi och den traditionella synen på kvinnans plats i hemmet och mannens ute i världen. Flickböckernas miljö utgörs i första hand av just hemmet och i andra hand av miljöer med tydliga strukturer (som stallet eller skolan). Pojkböckerna tar däremot ut sina hjältar på äventyr. Under svåra umbäranden utmanas deras kompetenser och de växer in i sin manlighet. Äventyren för dem långt bort i vildmarken, till Vilda Västern eller högt upp i luften som i Biggles-böckerna. Titelhjälten och flygaresset skildrades i en serie om över hundra delar och introducerades i Sverige under andra världskriget. Biggles är typiskt ”gröna” böcker där flickors blotta närvaro i berättelserna gav upphov till arga läsarbrev till förlaget (Ahlborn & Nilmander 1999; Mählqvist 1983).

En genre som överlappar och över tid allt oftare utmanat dessa könsspecifika genreindelningar är detektivberättelserna. I Kitty (Nancy Drew) hittar vi en flickdetektiv med stark egen agens och vars fall för henne ut på äventyr långt bort från hemmet (Käck 2022). I moderna detektivserier för barn, som exempelvis den populära Lasse-Maja-serien, ser vi ofta pojkar och flickor lösa brott tillsammans i par eller grupper utan att deras kön spelar någon roll för dynamiken (Fredriksson & Fredriksson 2011).

Att litteraturen för barn och unga har fått allt större utrymme att utmana gamla traditioner och normer, visar på hur samhällsklimatet förändrats över tid men också på en förskjutning i synen på litteraturens påverkanskraft.

Att bli och att vara läsare

Med detta urval av historiska nedslag i barnens läshistoria hoppas jag ha visat hur läsning genom alla tider har omgärdats av vuxnas idéer om vad barn och unga bör läsa, eller *inte* läsa, samt hur detta har påverkat de förutsättningar som skapats för deras läsning. På en mängd vis har vuxna format barns läsning och använt den som medel för uppfostran. Läsning har använts för att få barnen att växa upp till goda vuxna genom att via litteraturen förmedla vad som ansetts vara rätt tro, rätt värderingar, rätt känsla för nationen, rätt könsroller och så vidare.

Kunskapen om barnens läshistoria är betydelsefull för alla som arbetar med läsfrämjande. Den ger kontext till äldre tiders litteratur och de klassiker som barn fortfarande läser. Den ger också förståelse för genrernas utveckling över tid vilket kan vara värdefullt i mötet med hängivna genreläsare. Viktigast är dock att kunskap om barns läshistoria ger infallsvinklar att se på det egna arbetet idag. Läshistorien synliggör hur mycket vuxna faktiskt påverkar och styr barns läsning – på gott och ont – vilket är centralt att vara medveten om för att kunna kritiskt reflektera över rollen som bibliotekarie eller annan grindvakt. Att ibland stanna upp och fundera över vad det är vi förmedlar, vilka metoder vi använder samt vad det underliggande syftet är, är avgörande för att utvecklas i vår yrkesroll som läsfrämjare.

Med historien som fond förstår vi också hur föränderliga föreställningar om läsning och litteratur är. Litteratur som tidigare haft låg legitimitet, som ansetts vara av dålig kvalitet eller rent av farlig, är idag ett självklart alternativ att erbjuda barn och unga (Öhman 2002). Fantasy till exempel, har blivit del av starka läsrörelser i samband med framgångar såsom *Harry Potter* eller *Twilight* (Boglund &

Nordenstam 2016). Kritik mot denna typ av ”världsfrånvärd” litteratur har endast kommit från mycket få medan resten av vuxenvärlden välkomnat den läsglädje och de nya perspektiv som böckerna erbjuder sina läsare (Alkestrand 2016; Soulliere 2010). Detta är symptomatiskt för den förskjutning som skett i vuxnas syn på barns och ungas läsning. Innehållets påverkanskraft anses inte alls lika stark längre. Detta hot kommer nu istället snarare från andra typer av medier såsom film, musik eller datorspel (se exempelvis Gustafsson 2013; Jones 2002). I den här förskjutningen har läsningen nästintill heligförklarats (se Persson 2012) – läshistorien visar oss att detta är ett relativt nytt fenomen.

Synen på barn har i många avseenden gått från *becomings* till *beings*. Barn och ungdom ses nu som personer i sin egen rätt och vuxenvärlden har ett större förtroende för deras kapacitet att själva välja, värdera och förhålla sig till litteratur. Med det sagt finns det fortfarande starka band mellan läsning och uppfostran. Att vi vuxna vill att barn ska läsa, att det är en nödvändig färdighet att erövra inför vuxenlivet, är själva kärnan i det läsfrämjande arbetet. Detta synliggörs återkommande i olika mätningar av barns läsförmåga och i de kulturpolitiska debatter som efterföljt. Problemen som framträder idag är att barn läser för *lite* eller på *fel sätt* – inte att de läser föreställt dålig litteratur (Kann-Rasmussen & Balling 2015). Många unga anser själva att de ägnar för lite tid åt läsning och för mycket tid åt sociala medier (Statens medieråd 2021). Vi uppfostrar i allra högsta grad med läsning och litteratur än idag. Skillnaden är att vi nu inte uppfostrar *genom* läsning utan *till* läsning.

Diskussionsfrågor

- Hur ser du/ni på folkbibliotekens litteraturförmedling i termer av uppfostran och hur skiljer sig folkbibliotekens arbete med läsning från det på andra institutioner, exempelvis skolan?
- Finns det genrer eller särskilda titlar som kan ses som pojk- respektive flickböcker idag? Vad kännetecknar i sådana fall dessa?
- Vilka trender i barn- och ungdomslitteratur kommer vi att få se de kommande åren? Vilken utveckling i samhället kan påverka vad som läses i framtiden?

Litteraturförteckning

Ahlborn, K. & Nilmander, U. (1999). *Alla tiders bokserie: 85 år med B. Wahlströms röda och gröna ryggar*. Stockholm: B. Wahlströms.

Alkestrand, M. (2016). *Magiska möjligheter: Harry Potter, Artemis Fowl och Cirkeln i skolans värdegrundsarbete*. Göteborg: Makadam.

Andræ, M. (2001). *Rött eller grönt?: flicka blir kvinna och pojke blir man i B. Wahlströms ungdomsböcker 1914-1944. Diss. Uppsala universitet, 2001. Stockholm*. Stockholm: B. Wahlströms.

Ariès, P. (1982). *Barndomens historia*. Stockholm: Gidlund.

Belfiore, E. & Bennett, O. (2008). *The social impact of the arts: an intellectual history*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Bergstrand, U. (1993). *En bilderbokshistoria: svenska bilderböcker 1900-1930*. Stockholm: Bonniers juniorförlag.

Björkman, M. (1992). *Läsarnas nöje: kommersiella lånbibliotek i Stockholm 1783-1809*. Uppsala: Uppsala universitet.

Boëthius, U. (1989). *När Nick Carter drevs på flykten: kampen mot "smutslitteraturen" i Sverige 1908-1909*. Stockholm: Gidlund.

Boglund, A. & Nordenstam, A. (2015). *Från fabler till manga 1: litteraturhistoriska och didaktiska perspektiv på barnlitteratur*. Malmö: Gleerups utbildning.

Boglund, A. & Nordenstam, A. (2016). *Från fabler till manga 2: litteraturhistoriska och didaktiska perspektiv på ungdomslitteratur*. Malmö: Gleerups utbildning.

Chambers, A. (2014). *Böcker inom och omkring oss*. Stockholm: Gilla Böcker.

Cohen, S. (2011). *Folk devils and moral panics: the creation of the Mods and Rockers* (3:e uppl.). Abingdon, Oxon: Routledge.

Dolatkhah, M. (2010). Barnbiblioteken och läsandets fyra "M". I K. Rydsjö, F. Hultgren & L. Limberg (red.). *Barnet, platsen, tiden: teorier och forskning i barnbibliotekets omvärld* (ss. 103–129). Stockholm: Regionbibliotek Stockholm.

Edström, V. (2001). *Barnbokens form: en studie i konsten att berätta*. Stockholm: Rabén & Sjögren.

Ehrenberg, M. (2003). *Sagans förvandlingar: Eva Wigström som sagosamlare och sagoförfattare*. Stockholm: ETC.

Eriksson Sjögård, M. & Ehriander, H. (2022). Hästboken som flickbok och flickors läsning. I H. Ehriander & C. Löwe (red.), *Flickboken och flickors läsning: flickskapande nu och då* (ss. 155–178). Göteborg: Makadam.

Fialho, O. (2019). What is literature for? The role of transformative reading. *Cogent Arts & Humanities*, 6(1).

- Fredriksson, L. & Fredriksson, K. G. (2011). *Blod! Inget tvivel om den saken! : svenska deckare för barn och ungdom från Kalle Blomkvist till gatugängen*. Lund: Btj.
- Gustafsson, T. (2013). Debatten om och rättegången mot de våldsamma tv- och datorspelen under 2000-talet. I T. Gustafsson, & K. Arnberg, *Moralpanik och lågkultur: genus- och mediehistoriska analyser 1900-2012* (ss. 133–174). Stockholm: Atlas.
- Hansson, G. (2012). Läsarnas litteraturhistoria – när, hur och varför? I J. Svedjedal (red.), *Litteratursociologi: texter om litteratur och samhälle* (ss. 427–439). Lund: Studentlitteratur.
- Hedenborg, S. (2011). Från Den svarta hingsten till Klara, färdiga, gå: Stallbackskultur i hästboken under andra hälften av 1900-talet. *Barnboken*, 29(1), s. 20–33.
- Hellerstedt, A. (2022). *Fostran i purpur: de karolinska kronprinsarnas lärare och undervisning*. Lund: Nordic Academic Press.
- Isling, Å. (1980). *Kampen för och mot en demokratisk skola I: Samhällsstruktur och skolorganisation*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Johannesson, E. (1980). *Den läsande familjen: familjetidskriften i Sverige 1850-1880*. Stockholm: Nordiska museet.
- Johansson, E. (2009). The history of literacy in Sweden. I H. J. Graff, A. Mackinnon, B. Sandin & I. Winchester (red.), *Understanding literacy in its historical contexts: socio-cultural history and the legacy of Egil Johansson* (ss. 28–59). Lund: Nordic Academic Press.
- Johansson, K. (2020). Poison, literary vermin, and misguided youths: Descriptions of immoral reading in early twentieth-century Sweden. I E. Erlandson, J. Helgason, P. Henning & L. Lindsköld (red.), *Forbidden Literature: Case studies on censorship* (ss. 169–185). Lund: Nordic Academic Press.
- Jones, G. (2002). *Killing monsters: why children need fantasy, super heroes, and make-believe violence*. New York: Basic Books.
- Jörngården, A. (2012). *Tidens tröskel: uppbrott och nostalgi i skandinavisk litteratur kring sekelskiftet 1900*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Kann-Rasmussen, N. & Balling, G. (2015). Ikke-læsning som «problem» i dansk kulturpolitik - En analyse af læsekampagnen Danmark Læser. *Nordisk kulturpolitisk tidskrift*, 18(2), ss. 250–266.
- Kåreland, L. (2021). *Skönlitteratur för barn och unga: historik, genrer, termer, analyser*. Lund: Studentlitteratur.
- Käck, E. (2022). Kittys kartografi: Platser, artefakter och agens i fyra Kittyböcker. *Barnboken*, 45(1).
- Lahtinen, A. (2018). Education of Children in Rural Finland: The Roles of Homes. I R. Aasgaard, M. Bunge & M. Roos (red.), *Nordic childhoods 1700-1960: from folk beliefs to Pippi Longstocking* (ss. 76–90). New York: Routledge.
- Lerer, S. (2008). *Children's literature: a reader's history, from Aesop to Harry Potter*. Chicago: University of Chicago Press.

- Lewin, K. (1947). *Frontiers in Group Dynamics: II. Channels of Group Life; Social Planning and Action Research*. *Human Relations*, 1(2), ss. 143–153.
- Lindén, C. (2002). *Om kärlek: litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key*. Diss. Stockholms universitet. Eslöv.
- Lundgren, L., Myrstener, M. & Wallin, K. E. (2015). *Böcker, bibliotek, bildning: Valfrid Palmgren Munch-Petersens liv och verk*. Stockholm: Stockholmia.
- McDowell, K. (2009). Toward a History of Children as Readers, 1890-1930. *Book History*, 12(1), ss. 240–265.
- Munch-Petersen, V. P. (1909). *Bibliotek och folkuppföstran: anteckningar från en studieresa i Amerikas Förenta stater*. Stockholm: Norstedts.
- Mählqvist, S. (1983). *Biggles i Sverige: Biggles in Sweden. En litteratursociologisk studie av W E Johns Bigglesböcker*. Stockholm: Gidlund.
- Nikolajeva, M. (2000). *Bilderbokens pusselbitar*. Lund: Studentlitteratur.
- Nordlinder, E. (1991). *Sekelskiftets svenska konstsaga och sagodiktaren Helena Nyblom*. Stockholm: Uppsala universitet.
- Nydahl, E. & Harvard, J. (red.). (2016). *Den nya staten: ideologi och samhällsförändring kring sekelskiftet 1900*. Lund: Lund Academic Press.
- Olsson, B. & Algulin, I. (2009). *Litteraturens historia i Sverige*. Stockholm: Norstedt.
- Paulin, L. (2012). “Thet vnger lærer han gammal håller”: strövtåg i den äldre barnlitteraturens historia. *Barnboken*, 34(1), ss. 35–46.
- Persson, M. (2012). *Den goda boken: samtida föreställningar om litteratur och läsning*. Lund: Studentlitteratur.
- Price, L. (2019). *What we talk about when we talk about books: the history and future of reading*. New York: Basic Books.
- Ranby, H. (2009). Stadsplanering och bostäder. I J. Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria 1900-talet*. (ss. 235–277). Stockholm: Signum.
- Rydsjö, K. & Elf, A. (2007). *Studier av barn- och ungdomsbibliotek: en kunskapsöversikt*. Stockholm: Regionbibliotek Stockholm.
- Rydsjö, K., Hultgren, F. & Limberg, L. (red.). (2010). *Barnet, platsen, tiden: teorier och forskning i barnbibliotekets omvärld*. Stockholm: Regionbibliotek Stockholm.
- Sernhede, O. (2006). *Ungdom och kulturens omvandlingar: åtta essäer om modernitet, ungas skapande och fascination inför svart kultur*. Göteborg: Daidalos.
- Soulliere, D. (2010). Much ado about Harry: Harry Potter and the creation of a moral panic. *Journal of Religion and Popular Culture*, 22(1), ss. 1–37.
- Statens medieråd. (2021). *Ungar & medier 2021: en statistisk undersökning av ungas medievanor och attityder till medieanvändning*. Stockholm: Statens medieråd.

Steele, J. E. (2017). *Censorship in Public Libraries: An Analysis Using Gatekeeping Theory*. The University of Alabama.

Sundeen, J. (2022). Från Ansgar till Valfrid - Svenska bibliotek genom tiderna. I R. Blomgren, K. Michnik & J. Sundeen (red.), *Biblioteksgeografien: en antologi om biblioteksväsende och biblioteksforskning* (ss. 85–130). Lund: Studentlitteratur.

Sundin, B. (1985). Högläsning, innanläsning och föreläsning. Några spridda exempel på ”folkets läsning” årtiondena kring sekelskiftet. I R. Granqvist (red.), *Texten och läsaren i ett historiskt perspektiv: föredrag vid nordiskt symposium i idé- och litteraturreception* (ss. 143–151). Umeå universitet.

Svedjedal, J. (2012). Det litteratursociologiska perspektivet: Om en forskningstradition och dess grundantaganden. I J. Svedjedal (red.), *Litteratursociologi: Texter om litteratur och samhälle* (ss. 73–102). Lund: Studentlitteratur.

Svensson, S. (1983). *Läsning för folkets barn: Folkskolans barntidning och dess förlag 1892-1914: med en inledning om fattiga barns läsning på 1800-talet*. Stockholm: Rabén & Sjögren.

Thavenius, J. (1991). *Klassbildning och folkuppfostran: om litteraturundervisningens traditioner*. Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion.

Uprichard, E. (2008). Children as “Being and Becomings”: Children, Childhood and Temporality. *Children & Society*, 22(4), ss. 303–313.

Willingham, D. T. (2018). *Den läsande hjärnan*. Stockholm: Natur & Kultur.

Wolf, M. (2008). *Proust and the squid - the story and science of the reading brain*. London: Icon Books Ltd.

Zipes, J. D. (2002). *The Brothers Grimm: from enchanted forests to the modern world*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.

Zweigbergk, E. v. (1965). *Barnboken i Sverige 1750-1950*. Stockholm: Rabén & Sjögren.

Åhlman, C. (2019). *Mötet med det skrivna ordet: kvinnors läsande och skrivande under 1700-talet*. Uppsala: Uppsala Universitet.

Öhman, A. (2002). *Populärlitteratur: de populära genrernas estetik och historia*. Lund: Studentlitteratur.

Digiteket

Digiteket är en plattform för digital fortbildning och inspiration som syftar till att öka kunskap hos bibliotekspersonal gällande digital kompetens, medie- och informationskunnighet (MIK) och läs- och litteraturfrämjande.

www.digiteket.se

KULTURRÅDET

Kulturrådet är en myndighet som - genom att fämja utvecklingen, informera och ge bidrag till kultur - är med och förverkligar nationell kulturpolitik.

www.kulturradet.se

08-519 264 00, kulturradet@kulturradet.se

Kulturrådet, Box 27215, 102 53 Stockholm